

نقش دولت در صیانت از سرمایه اجتماعی

در نامه ۵۳ نهج البلاغه

دریافت: ۱۴۰۱/۵/۲ پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۲۷

حامد توانا^۱

چکیده

سرمایه اجتماعی از جمله مفاهیمی است که طی چند دهه اخیر توجه محققان علوم اجتماعی و همچنین سیاستمداران و اقتصاددانان را جلب کرده است. این مقوله بیشتر از آن لحاظ مهم تلقی شده که تأثیر زیادی در توسعه جوامع دارد. در عین حال، با توجه به تأثیر گسترده آن می‌تواند از جهات دیگر هم مورد عنایت و تأکید باشد، به خصوص سیاستمداران می‌توانند به این عنصر مهم که موجب پیشبرد برنامه‌ها و تحقق اهداف آن‌ها در جامعه می‌شود توجه بیشتری داشته باشند. پرداختن به موضوع سرمایه اجتماعی با توجه به روند نزولی آن در ایران اسلامی ما را بر آن می‌دارد تا ضمن استفاده از دانش و تجربیات دیگران به منابع غنی اسلامی خود توجه کنیم. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد نگاه امیر مؤمنان (علیه السلام) به مقوله تولید و حفظ سرمایه اجتماعی نگاهی دین‌محور و ارزش‌مدار است. او برای حاکم و کارگزاران دولتی در ارتباط با مقوله سرمایه اجتماعی، نقش محوری در حد الگوی ارزش‌ها و هنجارها قائل است. ایشان انتقال ارزش‌ها و هنجارهای سرمایه‌ساز را منوط به ارتباط و تعامل اخلاقی و حکیمانه حاکمیت با خدا و خلق می‌داند. وی پایبندی و اصرار بر ارزش‌های مهم اعتمادساز از قبیل تعبد خالصانه و عدالت را مورد تأکید قرار می‌دهد. در کل، می‌توان مدعی شد علی (علیه السلام) تولید و حفظ سرمایه اجتماعی را منوط به حفظ و تقویت و گسترش ارزش‌ها و هنجارهای دینی و الهی می‌داند. در این راستا هفت سیاست کلان سرمایه‌ساز در نامه ۵۳ مورد تأکید قرار گرفته است که عبارتند از: مردم‌داری، تقید دینی حاکمان و کارگزاران، عدالت‌ورزی فراگیر، اخلاقی بودن حاکم و کارگزاران، شایسته‌سالاری، حفظ و ترویج ارزش‌ها، حکمت‌ورزی. این تحقیق از روش تحلیل اسنادی و تحلیل مضمون برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق بهره برده است.

کلیدواژه‌ها: سرمایه اجتماعی، دولت، امام علی (علیه السلام)، عهدنامه مالک اشتر.

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی فرهنگی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم: tavana114@yahoo.com

۱. بیان مسئله

برخی مفاهیم وقتی برای اولین بار استفاده می‌شوند، چندان جلب توجه نمی‌کنند؛ اما استفاده دیگران از آن مفهوم باعث رونق یافتن و تبدیل آن به مفهومی مهم در عرصه علوم می‌شود. مفهوم سرمایه اجتماعی شاید از گذشته با عناوینی مانند اعتماد در جامعه مورد توجه بوده است، اما با عنوان سرمایه اجتماعی که مفهومی گسترده است، سابقه چندان‌ی ندارد.

فوکویاما درباره به کارگیری تعبیر سرمایه اجتماعی می‌گوید نخستین بار جین جاکوب در اثر کلاسیک خود با عنوان «مرگ و زندگی شهرهای بزرگ آمریکایی (۱۹۶۱)» آن را به کار برده است. او توضیح داده بود که شبکه‌های اجتماعی فشرده در محدوده‌های حومه قدیمی و مختلط شهری، صورتی از سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند. گلن لوری اقتصاددان نیز همچون ایرن لایت جامعه‌شناس اصطلاح سرمایه اجتماعی را در دهه ۱۹۷۰ برای توصیف مشکل توسعه اقتصاد درون شهری به کار برد (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۰).

با توجه به تعدد تعریف‌ها از سرمایه اجتماعی لازم است به تعریفی جامع از سرمایه اجتماعی برسیم. برای این کار ابتدا به دیدگاه صاحب نظران این عرصه می‌پردازیم.

پیر بورديو سرمایه اجتماعی را تعلق به یک گروه می‌داند و می‌گوید: منظور از آن امکان تعامل دائمی و کارآمد افراد با یکدیگر از طریق شبکه‌های تماس است (ملکی، ۱۳۹۵: ۱۴).

به نظر جیمز کلنن سرمایه اجتماعی ترکیبی از ساختارهای اجتماعی است که تسهیل کننده کنش‌های معینی از کنشگران در درون این ساختارهاست. سرمایه اجتماعی مانند دیگر اشکال سرمایه مولد است که بدون آن نیل به برخی از اهداف میسر نیست. به نظر او، سرمایه اجتماعی منبعی برای کنش افراد است. برای مثال، گروهی از افراد که واقعاً به یکدیگر اعتماد دارند در قیاس با گروهی که فاقد چنین اعتمادی بین خود هستند، از قوای همکاری بیشتری با یکدیگر برخوردارند (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۲۷۸). پاتنام نیز سرمایه اجتماعی را نهادها، روابط و هنجارهایی می‌داند که کیفیت و کمیت

تعاملات اجتماعی یک جامعه را شکل می‌دهند (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷: ۱۹ به نقل از گراهام هابز).

هافمن سرمایه اجتماعی را چنین تعریف می‌کند: مجموعه‌ای از نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، شبکه‌ها و اعتماد اجتماعی که همیاری در گروه‌ها یا بین آن‌ها را تسهیل می‌کند (ترک‌زاده، ۱۳۹۶: ۱۴). فوکویاما نیز سرمایه اجتماعی را مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی می‌داند که اعضای گروه‌های همکار و همیار در آن سهیم هستند (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۰-۱۱). از نظر او هنجارهای همیاری، شالوده سرمایه اجتماعی اند (همان: ۹۲).

محققان ایرانی هم تعاریفی از سرمایه اجتماعی ارائه کرده‌اند. حق‌شناس می‌گوید: سرمایه اجتماعی یک ظرفیت، جوهر اجتماعی یا هنجاری غیررسمی است که همکاری میان افراد و نهادهای یک جامعه را ارتقا می‌بخشد (حق‌شناس، ۱۳۸۴). او اضافه می‌کند: در واقع، می‌توان سرمایه اجتماعی را یک مفهوم مرکب که دارای سه بعد: ساختار، محتوا و کارکرد است، تلقی نمود که ساختار اجتماعی آن، همان شبکه ارتباطات اجتماعی است و محتوای آن، عبارت از اعتماد و هنجارهای اجتماعی است و کارکرد آن نیز همان عمل متقابل اجتماعی است (حق‌شناس، ۱۳۸۴).

رفیعی راد معتقد است سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد به شبکه‌های تعاملی که می‌تواند با تسهیل اقدامات هماهنگ، کارایی گروه را در دستیابی به برخی اهداف خود بهبود بخشد (رفیعی راد، ۱۳۹۲).

ازکیا و غفاری نیز سرمایه اجتماعی را متشکل از سه مؤلفه اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی می‌دانند (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۸: ۲۷۹). رحیمیان و همکارانش سرمایه اجتماعی را چنین تعریف می‌کنند: سرمایه اجتماعی شامل حجم کیفیت روابط میان انسان‌هاست که همکاری میان افراد را تسهیل می‌کند (رحیمیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۲).

سرمایه اجتماعی را می‌توان در کنار مفاهیمی همچون سرمایه اقتصادی، سرمایه انسانی^۱ و سرمایه فرهنگی^۲ بخشی از ثروت ملی به حساب آورد که بستر مناسبی برای بهره‌برداری از سرمایه انسانی و فیزیکی (مادی) و راهی برای نیل به موفقیت قلمداد می‌شود (حق شناس، ۱۳۸۴).

شماره	محقق	ویژگی‌ها یا مؤلفه‌ها	آثار
۱	بورديو	شکلی از سرمایه	معطوف به ارتباطات و مشارکت اعضای یک سازمان
۲	کلمن	جنبه‌ای از ساختار اجتماعی که به‌عنوان منبعی در اختیار اعضا قرار می‌گیرد	کمک به رسیدن افراد به اهداف و منافع خود
۳	پاتنام	مجموعه‌ای از مفاهیم مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها	ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع و تأمین منافع متقابل آنان
۴	هافمن	مجموعه‌ای از نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، شبکه‌ها و اعتماد اجتماعی	تسهیل همیاری در گروه‌ها یا بین آن‌ها
۵	فوکویاما	مجموعه‌ای از هنجارها و ارزش‌های غیر رسمی	تقویت همکاری بین افراد و ایجاد اعتماد، شبکه‌های ارتباطی و جامعه مدنی
۶	حق شناس	یک ظرفیت، جوهر اجتماعی یا هنجاری غیر رسمی	ارتقای همکاری میان افراد و نهادهای یک جامعه
۷	رفیعی راد	اعتماد به شبکه‌های تعاملی	تسهیل اقدامات هماهنگ و بهبود کارایی گروه در دستیابی به برخی اهداف خود

۱. این مفهوم به معنی سرمایه‌گذاری برای پرورش انسانی فرهیخته، سالم و مطلع است. در واقع، سرمایه انسانی را باید مهارت و توانایی دانست که افراد آن را کسب می‌کنند (رفیعی راد، ۱۳۹۲).
 ۲. سرمایه فرهنگی از مجموعه وسایل و امکاناتی تشکیل می‌شود که به‌طور مداوم به فرد امکان می‌دهد به عنوان مصرف کننده و احتمالاً تولیدکننده به کالاهای فرهنگی دسترسی پیدا کند (ضمیری، ۱۳۹۵: ۷۳)

تسهیل کارایی جامعه از طریق کنش‌های متناسب و تسهیل تعاون خودانگیخته	اشکالی از سازمان اجتماعی چون اعتماد، قواعد و شبکه‌ها	ازکیا و غفاری	۸
تسهیل همکاری میان افراد	شامل حجم کیفیت روابط میان انسان‌ها	رحیمیان	۹
کمک به رسیدن افراد به اهداف و منافع خود، ایجاد ارتباط و مشارکت بهینه اعضای یک اجتماع، ساخت اعتماد و هنجارهای اجتماعی و شبکه روابط و تسهیل و تقویت و ارتقای همکاری و هماهنگی بین افراد و نهادها، ایجاد جامعه مدنی، بهبود کارایی گروه و جامعه، تسهیل تعاون خودانگیخته	شکلی از سرمایه، جنبه‌ای از ساختار اجتماعی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها، فرایندهای بین فردی، اعتماد به شبکه‌های تعاملی، اشکالی از سازمان اجتماعی، کیفیت روابط میان انسان‌ها	تجمیع با حذف موارد تکراری	

جدول ۱. تحلیل عناصر تعاریف سرمایه اجتماعی

با استفاده از جدول ۱ شاید بتوان این تعریف تجمیعی را مطرح کرد:

سرمایه اجتماعی شکلی از سرمایه یا جنبه‌ای از ساختار اجتماعی یا هنجار و کیفیتی از روابط افراد جامعه است که موجب ایجاد اعتماد و شبکه‌های اجتماعی می‌شود و همکاری و هماهنگی افراد، گروه‌ها و نهادهای اجتماعی را تسهیل و تقویت می‌کند و بدین ترتیب با بهبود کارایی، وصول به اهداف و منافع را ممکن ساخته و سرعت می‌بخشد. در تعریفی مختصرتر می‌توان گفت:

سرمایه اجتماعی هنجارها یا جنبه‌هایی از ساختار اجتماع‌اند که روابط، همکاری، هماهنگی و کارایی افراد و نهادها را تسهیل کرده و افزایش داده و تحقق اهداف و منافع آنان را سرعت می‌بخشد.

بر این اساس، برخی محققان قائل به دو دسته سرمایه اجتماعی‌اند. آپهوف سرمایه اجتماعی را به ساختاری و شناختی تقسیم می‌کند. او از یک‌سو، اشکال مختلف

سازمان‌های اجتماعی شامل نقش‌ها، قواعد، رویه‌های معمول و فرایندها و شبکه‌ها را از مصادیق سرمایه اجتماعی ساختاری و از سوی دیگر هنجارها، ارزش‌ها، نگرش‌ها و باورها را از مصادیق سرمایه اجتماعی شناختی محسوب می‌کند (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷: ۲۳). البته برخی محققان، هنجارها، اعتماد، تعهدات و هویت مشترک را بُعد ارتباطی سرمایه اجتماعی محسوب کرده‌اند (علینی، ۱۳۹۱: ۱۲۷). توجه به این نکته نیز حائز اهمیت است که سرمایه اجتماعی الزاماً در جهت تقویت جنبه‌های مثبت اجتماعی مؤثر نیست، بلکه می‌تواند ابعاد منفی را پشتیبانی کند. گراهام هابز می‌گوید: «سرمایه اجتماعی می‌تواند بازده‌های مثبت یا حتی منفی تولید کند» (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷: ۲۱). فوکویاما نیز به این نکته اشاره می‌کند ارزش‌هایی که مورد تأکید قرار می‌گیرند ممکن است باعث تضعیف سرمایه اجتماعی در سطح کلان شود (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱). جان فیلد این ویژگی را «طرف تاریک سرمایه اجتماعی» می‌نامد (فیلد، ۱۳۸۵: ۱۳۸). به همین دلیل، فوکویاما تأکید می‌کند هنجارهایی که تولید سرمایه اجتماعی می‌کنند باید شامل سجایایی از قبیل صداقت، ادای تعهدات و ارتباطات دوجانبه باشد (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱-۱۲).

فوکویاما سرمایه اجتماعی را از این لحاظ که خاص گروه‌هاست و دیگر اینکه الزاماً چیز خوبی نیست از سرمایه انسانی متمایز می‌داند (همان: ۱۳) نکته دیگری که فوکویاما به آن توجه می‌کند نقش منفی انحرافات اجتماعی در سرمایه اجتماعی و اندازه‌گیری آن است. از نظر او، میزان انحرافات یا آسیب‌های اجتماعی نشانگر نبود سرمایه اجتماعی است (همان: ۱۹) او خود با همین معیار یعنی آمار آسیب‌های اجتماعی به بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در کشورهای صنعتی به خصوص آمریکا می‌پردازد.

۱-۱. اهمیت و ضرورت تحقیق

اگر به اهمیت روابط در جامعه واقف باشیم، می‌توانیم جایگاه سرمایه اجتماعی را نیز به خوبی درک کنیم. وقتی جامعه را گروهی از انسان‌ها بدانیم که در یک سرزمین برای رسیدن به اهداف و مقاصد، مجموعه‌ای از روابط پیچیده را در میان خود به وجود می‌آورند و کیفیت و کارایی این روابط است که در وصول به آن اهداف تعیین‌کننده است،

به اهمیت عاملی که روابط را بهبود بخشیده و تحقق مقاصد را امکان پذیرتر و سریع تر می سازد پی می بریم. یکی از این عوامل، سرمایه اجتماعی است. اهمیت سرمایه اجتماعی از دیدگاه دین دوچندان است؛ چراکه روابط اجتماعی و کیفیت آن از منظر دین به خودی خود موضوعیت دارد و اهداف دین بر محور کیفیت روابط انسان ها می چرخد. چند روایت زیر از میان ده ها روایتی است که سرمایه اجتماعی را با ذکر جایگاه مؤلفه ها و شاخص های آن مورد تأکید قرار می دهند.

امام صادق (علیه السلام) به کهمس فرمود: هرگاه پیش عبدالله بن ابی یغفور رفتی، سلام مرا به او برسان و بگو: جعفر بن محمد به تو می گوید: دقت کن در آن چیزی که به وسیله آن علی (علیه السلام) در محضر رسول خدا (صلی الله علیه و آله) سرفراز شد. پس تو هم آن ها را برای خودت لازم بدان، مطمئناً علی (علیه السلام) با راست گویی و امانتداری در نزد پیامبر (صلی الله علیه و آله) به آن درجه و عظمت رسید (کلینی، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۶۳). در حدیثی دیگر از امام صادق (علیه السلام) آمده است: هر که به خدا و روز جزا ایمان دارد، باید به وعده ای که می دهد وفا کند (همان: ج ۴: ۶۹).

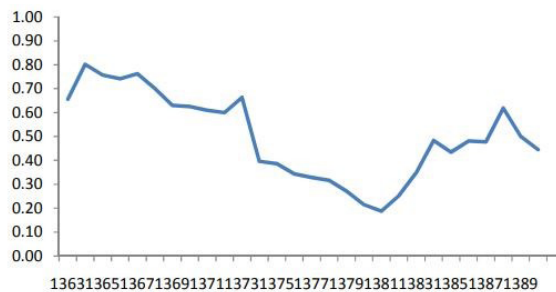
در روایتی دیگر آمده است که فردی به امام باقر (علیه السلام) عرض کرد: یاران ما در کوفه جماعت زیادی اند. اگر به آنان فرمان دهی از شما اطاعت و پیروی می کنند. حضرت فرمود: آیا آن ها (بدون نگرانی) در جیب برادر خود دست می کنند تا آنچه نیاز دارند بردارند؟ گفت: نه. فرمود: پس آن ها در دادن جان بخیل ترند. سپس فرمود: در هنگام قیام قائم، آنچه هست، دوستی و یگانگی است تا آنجا که هر کس هر چه نیاز دارد، از جیب آن دیگری برمی دارد، بدون هیچ ممانعتی (مفید، ۲۰۰۹: ۳۵).

موضوعاتی که در این روایات مورد تأکید قرار گرفته، جزو شاخص های سرمایه اجتماعی است. راست گویی و امانتداری و وفای به عهد از جمله هنجارها و ارزش هایی است که منجر به اعتماد اجتماعی می شود. اعتماد از مؤلفه های اصلی سرمایه اجتماعی است. روایت آخر نیز به اعتماد بالا در جامعه شیعی آرمانی اشاره دارد. این ها نمونه ای از ترویج شاخص های سرمایه اجتماعی و اهمیت آن در آموزه های اسلامی و شیعی است.

خوب است بدانیم سابقه پرداختن به موضوع سرمایه اجتماعی در قوانین جمهوری

اسلامی به ماده ۹۸ قانون برنامه چهارم توسعه برمی‌گردد. در این قانون برای اولین بار به حفظ و ارتقای سرمایه اجتماعی تصریح شد (مدنی قهفرخی، ۱۳۸۵: ۵). در سند چشم‌انداز ۲۰ ساله هم به سرمایه اجتماعی توجه و جزو اهداف سند معرفی شده است. در این سند، ایران اسلامی را در پایان برنامه ۲۰ ساله چنین توصیف می‌کند: «متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی» (همان). این‌ها مواردی از اهمیت یافتن سرمایه اجتماعی در جمهوری اسلامی و برنامه‌ریزی برای ارتقای آن در جامعه است.

اهمیت این تحقیق علاوه بر آنچه گفته شد این است که کشور ما در چند دهه اخیر تجربه‌ای جدید در نظام سیاسی را پشت سر می‌گذارد و این نظام اهداف بلندی دارد که جز با شناخت و به‌کارگیری عوامل تحقق و تسریع حصول آن‌ها ممکن نخواهد بود. پس پرداختن به نقش حاکمیت در صیانت و افزایش سرمایه اجتماعی که از مهم‌ترین عوامل دخیل در سرمایه اجتماعی است، به حصول این امر یاری می‌رساند. مطمئناً الگوی اصلی ایجاد و صیانت سرمایه اجتماعی در جامعه دینی ایران اسلامی باید الگویی دینی و متخذ از منابع اصیل اسلامی باشد؛ اما برای درک ضرورت این تحقیق شاید اشاره‌ای به وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران کافی باشد. در برخی تحقیقات، سرمایه اجتماعی ایران نسبت به برخی کشورها به‌طور تأمل‌برانگیزی کمتر است. به‌خصوص شاخص اعتماد اجتماعی در این زمینه بسیار نگران‌کننده است (شیرخانی و واسعی‌زاده، ۱۳۹۰: ۲۱۳). برخی تحقیقات نیز روند نزولی سرمایه اجتماعی را طی چند دهه اخیر نشان می‌دهند (نصراللهی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۱). در شکل ۱ می‌توانید نتیجه این تحقیق را ببینید.

شکل ۱
سیر نزولی سرمایه اجتماعی در ایران ۱۳۶۳-۱۳۸۹

این وضعیت با توجه به اسلامی بودن جامعه ایران و تأکید دین و فرهنگ رسمی آن بر ارزش‌ها و فضایل اخلاقی، حاکی از وجود عوامل خرد و کلانی است که اثر منفی بر سرمایه اجتماعی دارد. بی‌توجهی محققان به عوامل مؤثر بر ایجاد و صیانت از سرمایه اجتماعی باعث ایجاد خلأ نظری در باب سرمایه اجتماعی و در نتیجه کاهش بیش از پیش این سرمایه ارزشمند در جامعه ایران می‌شود.

۱-۲. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، به دو شیوه تحلیل اسنادی و تحلیل مضمون بوده است. تحلیل اسنادی در پاسخ به سؤالاتی استفاده شده که گردآوری داده‌های آن‌ها از اسناد و کتاب‌های مربوطه صورت گرفته است؛ اما از آنجا که در کلام امیر مؤمنان (علیه السلام) و نهج البلاغه، به مفهوم سرمایه اجتماعی به‌طور مشخص پرداخته نشده، به روش تحلیل مضمون، داده‌های مربوط به سیاست‌های دولت اسلامی برای تقویت سرمایه اجتماعی، بر پایه شاخص‌ها و مؤلفه‌های اصلی و فرعی سرمایه اجتماعی، استخراج و دسته‌بندی شده است. برای این کار بر روی «نامه ۵۳» نهج البلاغه که به «عهدنامه مالک اشتر» معروف است و به نوعی مانیفست حکومت اسلامی از نگاه امیر مؤمنان (علیه السلام) محسوب می‌شود، تمرکز شده است. از میان ۹۱ داده مرتبط، هفت مضمون اصلی یا خط‌مشی کلی استخراج شد. در پایان، خطوط کلی استخراج‌شده با استفاده از داده‌های برگزیده، تشریح و توضیح داده شده است.

۱-۳. پرسش‌ها و اهداف تحقیق

این تحقیق به دنبال پاسخ به سؤالات اصلی و فرعی زیر بوده است:

سرمایه اجتماعی چیست؟ محققان چه تعریفی از آن و چه دیدگاهی در این باره دارند؟

اهمیت و آثار سرمایه اجتماعی چیست؟

وضعیت فعلی جامعه ایران از لحاظ برخورداری از سرمایه‌های اجتماعی چگونه است؟

از کلام امیرمؤمنان علیه السلام چه سیاست‌های خرد و کلانی درباره تقویت و حفظ سرمایه اجتماعی می‌توان استخراج کرد؟

اهداف این تحقیق نیز بر اساس پرسش‌های آن عبارت است از:

تبیین جایگاه سرمایه اجتماعی.

استخراج دیدگاه امیر مؤمنان علیه السلام درباره نقش دولت در سرمایه اجتماعی از نهج البلاغه.

۱-۴. پیشینه تحقیق

کتاب و مقالات زیادی درباره سرمایه اجتماعی وجود دارد که برخی از آن‌ها بررسی شده است. از میان کتاب‌ها می‌توان موارد زیر را نام برد:

فوکویاما (۱۳۷۹) در کتاب «پایان نظم» خود نحوه تولید و مصرف سرمایه اجتماعی در اقتصاد فناوری مدرن و آسیب‌شناسی آن را بیان کرده است. فصیحی (۱۳۸۹) در کتاب «اسلام و سرمایه اجتماعی با تأکید بر رویکرد فرهنگی» به دیدگاه اسلام درباره مقوله سرمایه اجتماعی و همچنین نقش آن در نهادینه‌سازی سرمایه اجتماعی پرداخته است. علینی (۱۳۹۱) در کتاب «سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی»، عناصر، مؤلفه‌ها و شاخص‌هایی از ابعاد آموزه‌های دین اسلام در سه بخش اعتقادات، اخلاقیات و شریعت را در مقایسه با ابعاد و سطوح سرمایه اجتماعی به روش تحلیل متن بررسی کرده است. فقیه خلجانی (۱۳۹۲) در کتاب «سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی رحمته الله علیه» به دیدگاه امام خمینی رحمته الله علیه به مقوله سرمایه اجتماعی و نحوه بهره‌گیری ایشان از آن در تحقق انقلاب اسلامی پرداخته است.

ترک‌زاده و همکاران (۱۳۹۶) در کتاب «کاوش مفهوم سرمایه اجتماعی در قرآن کریم» با توجه به نیاز جامعه اسلامی و همچنین غلبه مفاهیم و منظرهای غربی در عرصه علوم انسانی سعی کرده‌اند با تمرکز بر آموزه‌های قرآن کریم چهارچوب بومی از سرمایه اجتماعی ارائه کنند. این چهارچوب شامل مبانی، ابعاد، پیامدها و جهت‌گیری معنوی

است. این تحقیق به روش تحلیل موردی کیفی انجام شده است.

از میان مقالات نیز به چند مورد می‌توان اشاره کرد: دموری و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی نقش مذهب شیعی در آفرینش سرمایه اجتماعی» به نقش سرمایه اجتماعی در توسعه توجه کرده و مؤلفه مذهب در تقویت سرمایه اجتماعی را کاویده‌اند. این تحقیق نشان می‌دهد شاخص‌های سرمایه اجتماعی در دانشجویان عضو هیئت‌های مذهبی به‌طور محسوسی بالاتر است. مدنی قهفرخی (۱۳۸۵) در مقاله خود با عنوان «سرمایه اجتماعی در ایران» به موضوع گنجانده شدن ارزیابی و بررسی نحوه بهبود سرمایه اجتماعی در ماده ۹۸ قانون بوده برنامه توسعه دولت و سند چشم‌انداز ۲۰ ساله پرداخته است. ساعی و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «سرمایه اجتماعی و حکمرانی خوب: تحلیل تطبیقی فازی بین کشوری از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۸» به موضوع سرمایه اجتماعی به‌عنوان علت حکمرانی خوب پرداخته‌اند. نصراللهی و همکاران (۱۳۹۴) نیز در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در اسلام» به بررسی ترکیبی از مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی از منظر اسلام و فوکویاما بین سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۹۰ پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که شاخص‌های سرمایه اجتماعی در این بازه زمانی در ایران روند کاهشی داشته است. رحیمیان و همکاران (۱۳۹۷) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در بیانات مقام معظم رهبری و نقش آن در تمدن‌سازی نوین اسلامی» الگویی مفهومی از سرمایه اجتماعی بر اساس بیانات مقام معظم رهبری در راستای وصول به تمدن‌سازی نوین اسلامی ارائه کرده‌اند.

مقالات دیگری نیز در زمینه سرمایه اجتماعی وجود دارد که عمدتاً به بررسی موردی این مقوله در ارتباط با دیگر ابعاد یا پدیده‌های اجتماعی پرداخته‌اند. به نظر می‌رسد این تحقیق از لحاظ موضوع و روش تحقیق در میان تحقیقات انجام شده متفاوت و حائز اهمیت است. در هیچ اثر مرتبط با موضوع مقاله، دیدگاه نهج البلاغه بررسی نشده است. این بررسی می‌تواند تحقیق بنیادی محسوب شود که داده‌ها را در مقوله مورد بحث از منظر دینی توسعه می‌دهد.

۲. مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی

مؤلفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی، عناصر یا اجزای تشکیل دهنده، ایجادکننده یا مؤثر در سرمایه اجتماعی است. برای استخراج داده‌های نامه ۵۳ نهج البلاغه آشنایی با این مؤلفه‌ها و شاخص‌ها از منظر محققان مقوله سرمایه اجتماعی، مفید بلکه لازم است. یکی از محققان صاحب‌نام این عرصه پاتنام است. او مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی را شامل شبکه‌ها، هنجارهای همیاری و اعتماد می‌داند.

به اعتقاد پاتنام هر جامعه‌ای از طریق شبکه‌های رسمی و غیررسمی ارتباطات و مبادلات بین افراد شناخته می‌شود. این شبکه‌ها برخی افقی (گروه‌های هم‌تراز مانند باشگاه‌های ورزشی) و برخی عمودی (مانند سلسله‌مراتب اجتماعی) هستند. پاتنام بر شبکه‌های افقی بیشتر تأکید دارد. هنجارهای همیاری هنگامی به وجود می‌آید که یک عمل تجلیات بیرونی مشابهی برای تعداد دیگری از افراد دارد. او دو نوع متوازن و تعمیم‌یافته از هنجارهای همیاری یا معامله متقابل را معرفی می‌کند. اعتماد از نظر پاتنام، عنصر ضروری تقویت همکاری است. او معتقد است هر چه سطح اعتماد در جامعه‌ای بالاتر باشد احتمال همکاری هم بیشتر خواهد شد (فقیه خلجانی، ۱۳۹۲: ۳۴-۳۹). دسته‌بندی دیگری از ابعاد سرمایه اجتماعی توسط گروه «کِنِدی» در دانشگاه هاروارد، انجام شده که در عین توجّه به متغیرهای تقسیم‌بیشین، سرمایه اجتماعی را به گونه‌ها و ابعاد متنوع‌تری تقسیم کرده است:

۱. اعتماد: شامل اعتماد اجتماعی بین همه افراد جامعه و اعتماد میان نژادهای مختلف.

۲. مشارکت سیاسی: شامل مشارکت سیاسی عادی و مشارکت سیاسی نقادانه.

۳. مشارکت: به معنای عضویت در گروه‌ها و انجمن‌ها و ... و رهبری مدنی به معنای ایفای نقش مدیریت و رهبری در آن‌ها.

۴. پیوندهای اجتماعی غیررسمی: شامل جنبه‌های غیررسمی سرمایه اجتماعی مانند تعداد دوستان یک فرد، میزان معاشرت فرد با دوستان و مانند آن می‌شود.

۵. بخشش و روحیه داوطلبی: شامل عضویت افتخاری شهروندان در سازمان‌های غیردولتی، خدمات انسان دوستانه و خیریه‌ها.

۶. مشارکت مذهبی: شامل فعالیت در امور مساجد و تکایا، کلیساها یا اماکن مذهبی و زیارتی.

۷. عدالت در مشارکت مدنی بین قشرهای مختلف جامعه.

۸. تنوع معاشرت‌ها و دوستی‌ها (حق شناس، ۱۳۸۴).

فوکویاما هم در طبقه‌بندی که برای منابع سرمایه اجتماعی ذکر کرده، هنجارهای خودجوش و برون‌زاد مانند دین و فرهنگ را مهم‌ترین آن‌ها شمرده است (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱۰) به نظر پاکستون، سرمایه اجتماعی دو مؤلفه پیوستگی‌های عینی بین افراد به‌عنوان شبکه عینی که افراد را در فضای اجتماعی به یکدیگر پیوند می‌دهد و نوعی پیوند ذهنی را که موجب شکل‌گیری روابط مبتنی بر اعتماد متقابل و روابط عاطفی مثبت اعضای جامعه نسبت به یکدیگر می‌شود، شامل می‌گردد (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۲۷۹).

رفیعی راد عناصر و مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی را چنین معرفی کرده است: برخی عناصر اصلی سرمایه اجتماعی عبارت است از: آگاهی به امور عمومی، سیاسی و اجتماعی، اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، مشارکت غیررسمی همیارانه، مشارکت غیررسمی خیریه‌ای، مشارکت غیررسمی مذهبی، شرکت در اتحادیه‌ها، انجمن‌ها، سازمان‌ها و مؤسسات مدنی رسمی. وی می‌گوید: با وجود این، به نظر ما مؤلفه‌های اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی که در یک رابطه متعامل قرار گرفته و هر کدام تقویت‌کننده دیگری‌اند از مؤلفه‌های اصلی سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند. این سه مؤلفه از مفاهیم کلیدی جامعه‌شناسی نیز هستند (رفیعی راد، ۱۳۹۲). ازکیا و غفاری «مشارکت اجتماعی» را مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی دانسته‌اند و ابعاد کلیدی آن را شامل این موارد می‌دانند:

۱. مشارکت، فعالیت سازمان‌یافته از طرف مردم متحد و متجانس است که واحد اولیه آن

را متقاعد شدن افراد به کنش جمعی تشکیل می‌دهد؛

۲. مبادرت به کنش و عمل جمعی؛

۳. تفکر و تأمل مستقیم درباره کارها و فعالیت‌ها؛

۴. نظارت بر فرایند مشارکت؛

تعدد و گستردگی سازمان‌های محلی و غیردولتی در یک جامعه، شاخص و بیانگر وجود مشارکت اجتماعی در آن جامعه است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳: ۲۹۲).

نصراللهی و همکارانش در تحقیقی به مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در اسلام پرداخته و آن‌ها را چنین معرفی کرده‌اند: اعتماد اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی، مشارکت اجتماعی، همبستگی اجتماعی، اخوت و دوستی، شورا و مشورت، یکپارچگی امت اسلامی، وفای به عهد (نصراللهی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۸-۳۲). رحیمیان و همکارانش در تحقیقی به شاخص‌های سرمایه اجتماعی از نگاه رهبری معظم پرداخته و آن‌ها را چنین نام برده‌اند: اعتماد به خدا، اعتماد به نفس ملی، اعتماد به مردم، اعتماد مردم به نظام اسلامی، مشارکت گسترده مردم در انتخابات، همبستگی اجتماعی، بیداری اسلامی، بیداری ملت‌ها، حمایت از تولید ملی، حمایت از دولت‌ها (رحیمیان و همکاران، ۱۳۹۷: ۴-۱۵). شیرخانی و واسعی زاده هم اعتماد، مشارکت و شبکه‌های اجتماعی را مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی دانسته‌اند (شیرخانی و واسعی زاده، ۱۳۹۰: ۲۱۸).

نام محقق	مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی
پاتنام	اعتماد، هنجارها، شبکه‌ها	اعتماد بین فردی، اعتماد اجتماعی، اعتماد نهادی پیوندها، معاهدات اجتماعی، تعاون، همیاری، حمایت اجتماعی، انسجام اجتماعی، مشارکت، روابط اجتماعی
گروه کیدی	اعتماد مشارکت سیاسی مشارکت و رهبری مدنی پیوندهای اجتماعی غیررسمی بخشش و روحیه داوطلبی مشارکت مذهبی عدالت در مشارکت مدنی تنوع معاشرت‌ها و دوستی‌ها	اعتماد اجتماعی شامل اعتماد به افرادی مانند: همسایه، همکار، فروشنده یک فروشگاه، یک هم‌کیش، پلیس اعتماد میان نژادهای مختلف مشارکت سیاسی عادی شامل تعداد رأی‌دهنده، میزان مطالعه و حجم خرید روزنامه‌ها، اطلاعات شهروندان از مسائل سیاسی روز مشارکت سیاسی نقادانه شامل راهپیمایی‌ها، اعتصابات، تحریم‌ها، تجمع‌ها، انقلاب سیاسی، رهبری مدنی: نقش رهبری افراد در گروه‌ها، باشگاه‌ها، انجمن‌ها و امور شهر یا مدرسه و دانشگاه مشارکت مدنی شامل فعالیت در انواع گروه‌های مذهبی، باشگاه‌های ورزشی، سازمان‌های جوانان، انجمن‌های مربوط به والدین، گروه‌های و مؤسسات خیریه، تعاونی‌ها و اتحادیه‌های کارگری، فرهنگ‌سراها پیوندهای غیررسمی شامل تعداد دوستان یک فرد، میزان معاشرت فرد با دوستان خود در محیط اداری و خارج از آن، مشارکت در بازی‌های گروهی، دیدار از فامیل بخشش و روحیه داوطلبی شامل عضویت افتخاری شهروندان در سازمان‌های غیردولتی خدمات انسان دوستانه و همکاری افراد جامعه با نهادهای خیریه و داوطلبانه، چه به‌صورت مالی و فکری و صرف وقت مشارکت مذهبی شامل فعالیت در امور مساجد و تکایا، کلیساها و یا اماکن مذهبی و زیارتی
فوکویاما	هنجارهای خودجوش و برون‌زاد	خانواده، دین، فرهنگ
پاکستون	پیوستگی‌های عینی بین افراد پیوندهای ذهنی که موجب شکل‌گیری می‌شود	شبکه‌های عینی، روابط مبتنی بر اعتماد متقابل و روابط عاطفی مثبت اعضای جامعه در قبال یکدیگر

<p>آگاهی به امور عمومی، سیاسی و اجتماعی، اعتماد عمومی، اعتماد نهادی، مشارکت غیررسمی همیارانه، مشارکت غیررسمی خیریه‌ای، مشارکت غیررسمی مذهبی، شرکت در اتحادیه‌ها، انجمن‌ها، سازمان‌ها و مؤسسات مدنی رسمی</p>	<p>اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی و مشارکت اجتماعی</p>	<p>رفیعی راد</p>
<p>فعالیت سازمان‌یافته از طرف مردم، مبادرت به کنش و عمل جمعی، تفکر و تأمل مستقیم نسبت به کارها و فعالیت‌ها، تعدد و گستردگی سازمان‌های محلی و غیردولتی</p>	<p>مشارکت اجتماعی</p>	<p>ازکیا و غفاری</p>
<p>اخوت و دوستی، شورا و مشورت، یکپارچگی امت اسلامی، وفای به عهد</p>	<p>اعتماد اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی، مشارکت اجتماعی، همبستگی اجتماعی</p>	<p>نصراللهی و همکارانش از منظر اسلام</p>
<p>اعتماد به خدا، اعتماد به نفس ملی، اعتماد به مردم، اعتماد مردم به نظام اسلامی، مشارکت گسترده مردم در انتخابات، همبستگی اجتماعی، بیداری اسلامی، بیداری ملت‌ها، حمایت از تولید ملی، حمایت از دولت‌ها</p>	<p>اعتماد، مشارکت، همبستگی، بیداری، حمایت</p>	<p>رحیمیان و همکارانش از نگاه رهبری معظم</p>
	<p>اعتماد و مشارکت اجتماعی</p>	<p>شیرخانی و واسعی‌زاده</p>
	<p>انسجام و همبستگی، مشارکت، اعتماد، ارزش‌ها و هنجارها</p>	<p>مؤلفه‌های اصلی</p>

جدول ۳. مؤلفه‌ها و شاخص‌های اصلی و فرعی سرمایه اجتماعی از نظر محققان

بر اساس نتایج به‌دست‌آمده چهار مؤلفه انسجام و همبستگی، مشارکت، اعتماد، ارزش‌ها و هنجارها مهم‌ترین مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند. هر یک از این مؤلفه‌ها دارای مؤلفه‌های فرعی و شاخص‌هایی است.

۲-۱. نقش دولت در صیانت از سرمایه اجتماعی از منظر محققان معاصر

نقش حاکمیت یا دولت در تقویت و حفظ سرمایه اجتماعی مورد توجه بسیاری از محققان قرار گرفته است، چراکه حاکمیت به عنوان قوی ترین سازمان در هر جامعه، با نفوذ و گسترش بسیار در بخش های مختلف جامعه، بر خورداری از ابزار قانون و با تسلط بر نهادهای زیرمجموعه خویش و مردم می تواند در تولید و افزایش سرمایه اجتماعی تأثیر بسزا داشته باشد. برخی محققان به نقش دولت در سرمایه اجتماعی پرداخته اند. گراهام هابز ارتقای توانایی جامعه را با نظارت بر عملکرد دولت امکان پذیر می داند. چه اینکه از نظر وی مقامات دولت در شبکه های اجتماعی استقرار بیشتری دارند. این نظارت از نظر وی به دلیل نظارت بر ارائه خدمات عمومی، کالایی عمومی محسوب می شود (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷: ۲۰).

فوکویاما نیز با تأکید بر نقش سرمایه اجتماعی، کاهش آن را از مشکلات مهم دموکراسی های جهان امروز می شمرد (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۹) با توجه به اهمیت دیدگاه فوکویاما در این زمینه و به دلیل شرح و بسط بیشتری که در خصوص نقش دولت در ایجاد و صیانت از سرمایه اجتماعی ارائه کرده است، عنایت بیشتری به دیدگاه وی می کنیم. از نگاه فوکویاما جامعه مدنی محصول سرمایه اجتماعی است. او معتقد است در جامعه مدرن حاکمیت ها به دنبال تغییر اخلاق افراد نیستند، بلکه می خواهند با تکیه بر قانون اساسی و مبادله مبتنی بر بازار آزاد رفتارهای اعضای خود را نظام مند کنند، در عین حال، اهمیت هنجارهای اخلاقی در این جوامع از سوی برخی محققان مورد تأکید قرار گرفته است (همان: ۱۲-۱۳).

از نظر افرادی چون جان گری توفیق غرب در تحولات عصر روشنگری متکی به سرمایه های اجتماعی انباشته شده از قرون گذشته بوده است؛ اما دنیای مدرن منابع سرمایه اجتماعی جدیدی تولید نکرده است. به عقیده فوکویاما تحولات دهه ۵۰ و ۶۰ میلادی در دنیای صنعتی، همراه با ایجاد ارزش هایی بسیار متفاوت با گذشته بوده است (همان: ۱۵). او معتقد است هر چند هنجارهای اجتماعی در طول تاریخ در حال تغییر بوده، اما این

تغییرات در بازه زمانی ۱۹۶۵ تا ۱۹۹۵ در جهان صنعتی چنان بوده است که می‌توان از آن به فروپاشی بزرگ یاد کرد. مهم‌ترین این تغییرات در این مقطع زمانی از نگاه وی زوال خانواده هسته‌ای بوده است (همان: ۲۰-۲۱).

فوکویاما منابع سرمایه اجتماعی در جوامع جدید را بر اساس آنچه به نظم اجتماعی منجر می‌شود در دو سطح واحدهای انفرادی و سطح جامعه به‌عنوان یک کل بررسی می‌کند (همان: ۸۶). او در یک طبقه‌بندی، منابع سرمایه اجتماعی را به چهار طبقه تقسیم می‌کند:

۱. ساخته‌شده به‌صورت نهادی شامل دو قسم عقلانی و غیرعقلانی: منظور از آن‌ها هنجارهایی است که در نتیجه کنش قصدمند مؤثر بر اجتماع ساخته‌شده باشند مانند وضع قوانین توسط دولت.

۲. ساخته‌شده به‌صورت خودجوش شامل دو قسم عقلانی و غیرعقلانی: این هنجارها به جای نهادهای رسمی از کنش‌های متقابل غیر تعمدی اعضای اجتماع به وجود می‌آیند.

۳. ساخته‌شده به‌صورت برون‌زاد شامل دین، ایدئولوژی، فرهنگ و تجربه تاریخی مشترک: هنجارهایی که از جایی غیر از همان اجتماعی که در آن به کار رفته سرچشمه می‌گیرند.

۴. طبیعی شامل خویشاوندی، نژاد و قومیت: هنجارهایی که از طبیعت افراد ریشه گرفته‌اند (همان: ۹۷-۱۰۵)

این طبقه‌بندی نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی اساساً در خارج از بخش دولتی به وجود می‌آید؛ یعنی یا به صورت خودجوش یا از طریق آنچه به آن تولید برون‌زاد می‌گویند. در عین حال، فوکویاما دولت را در این زمینه از آن جهت که سرمایه اجتماعی یک کالای عمومی است دخیل می‌داند (همان: ۱۱۰).

نقش دولت در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در طبقه اول یعنی طبقه «ساخته شده به صورت نهادی» است. وضع قوانین و ایجاد هنجارهای اجتماعی جدید از جمله نقش های مهم دولت ها در این زمینه محسوب می شود (همان: ۹۷-۹۹).

فوکویاما معتقد است بنگاه های دولتی از راه های مختلف سرمایه اجتماعی تولید می کنند. یکی از اساسی ترین راه ها، حراست از حقوق مالکیت از طریق یک قاعده شفاف قانونی است. نهادهای دولتی مانند مدارس نیز از طریق ایجاد اشکال متعارف سرمایه اجتماعی در این زمینه دخیل بوده اند. فوکویاما تأکید می کند دولت ها باید نقش هایی را عهده دار شوند که متناسب با وظایف آنهاست. نقش هایی از قبیل حراست از حقوق مالکیت و جلوگیری از فساد و جرم و ایجاد امنیت. به زعم او دولت ها هنگامی که می خواهند نقش نهادهای مدنی دیگر را به عهده بگیرند به کاهش سرمایه اجتماعی کمک می کنند (همان: ۱۱۱-۱۱۲).

فوکویاما با توجه به تجربه تلخ جهان صنعتی در چند دهه اخیر یعنی مقطع فروپاشی بزرگ که در آن جابجایی گسترده، فناوری و بازارهای کار، هنجاری های مربوط به جنسیت و خانواده را تغییر دادند، مهم ترین راه حل را در پیش گرفتن سیاست هایی اجتماعی می داند که وضعیت فروپاشی خانواده را معکوس سازد. او به طور مثال، پیشنهاد می دهد با توجه به تجربه کشور ژاپن باید در کشورهای صنعتی قوانین تبعیض آمیزی در زمینه دستمزد مردان و زنان وضع شود که به استحکام خانواده و حضور زن و مرد بالای سر فرزندان کمک کند (همان: ۱۱۲).

فوکویاما در نتیجه گیری کلی می گوید: سیاست های اجتماعی در هدف گیری و طراحی های خود باید بیشتر به جنسیت به عنوان یک امر مهم و خاص توجه نشان دهد. در این سیاست ها نباید تبعیض جنسیتی مانند تبعیض نژادی امری منفی تلقی شود. او این تحلیل را مبتنی بر این واقعیت می شمرد که حرکت زنان به سوی نیروی کار حقوق بگیر، مرکز فروپاشی بزرگ است. البته فوکویاما نقش مردان را هم نادیده نمی گیرد. از نظر او باید با سیاست گذاری های مناسب و تغییر ارزش های فرهنگی، بی تعهدی مردان به زنان و فرزندان را هم تحت تأثیر قرار داد و نقش

پدري را احيا كرد، بر اين اساس بايد به مشكل بيكاري پدران توجه جدی شود (همان: ۱۱۴). از آنجا كه فوكوياما معتقد است دولت‌ها به تنهائي قادر به توليد و تقويت سرمايه اجتماعي نيستند، به نقش مهم نهادهاي بيرون از دولت به خصوص نهاد مذهب در اين خصوص اشاره مي‌كند. او تصريح مي‌كند كه براي تجديد حيات اخلاق و حفظ هنجارهاي اجتماعي كه بر اثر دگرگوني اقتصادي درهم شكسته‌اند، بايد فروپاشي بزرگ را خنثي كرد (همان: ۱۱۹-۱۲۱).

فرانسيس فوكوياما كتابي ديگر به نام «اعتماد» دارد كه در آن نيز به موضوع سرمايه اجتماعي پرداخته است. او كه در اين كتاب نگاهی آسيب شناسانه به ليبرال دموكراسي غربي دارد، اعتماد را اساس فرهنگ اقتصادي جوامعي مانند آمريكا معرفي کرده و درباره كاهش روزافزون آن هشدار مي‌دهد. او در اين كتاب نيز به نقش نهاد خانواده در سرمايه اجتماعي و به مقايسه وضعيت آن در كشورهاي صنعتي همچون چين، ژاپن و آمريكا مي‌پردازد (اميري، ۱۳۷۴: ۱۵). فوكوياما در اين كتاب توزيع سرمايه اجتماعي را بهترين استراتژي صنعتي معرفي کرده و مفهومي به نام «مردم‌آمیزی خودانگيخته» را كه شكل‌هاي جديدي از جوامع داوطلبانه است معرفي مي‌كند (همان: ۱۳) وي در اين كتاب نيز بر اهميت هنجارهاي سنتي همچون استحکام خانواده و اهميت وجدان كاري و كار جمعي تأكيد مي‌ورزد.

با توجه به آنچه از فوكوياما نقل شد، مي‌توان نقش دولت در توليد و حفظ سرمايه اجتماعي را به ترتيب زير ذكر كرد:

۱. حراست از قوانين و مقررات اجتماعي به خصوص مقررات مربوط به مالکیت؛
۲. خودداري از ورود به حوزه فعاليت‌هاي ديگر نهادها و تمرکز بر نقش‌هاي متناسب با وظيفه دولت؛
۳. حفظ و تقويت نهادهاي مرتبط با تربيت و جامعه‌پذيري از قبيل مدارس و دانشگاه‌هاي دولتي؛

۴. حفظ امنیت و مبارزه با عوامل بی‌اعتمادی و انحرافات اجتماعی؛

۵. مقابله با حرکت زنان به سوی نیروی کار حقوق‌بگیر به‌عنوان مرکز فروپاشی بزرگ؛

۶. ترویج ارزش‌های فرهنگی مرتبط با تعهد مردان به خانواده و احیای نقش پدری؛

۷. تلاش برای افزایش نقش اقتصادی مردان در خانواده و حل معضل بیکاری آن‌ها.

۸. توجه به نقش نهادهای بیرون از دولت مانند مذهب در احیای اخلاق و هنجارهای اجتماعی؛

از مجموع نظرات فوکویاما چنین برداشت می‌شود که تحولات سریع دنیای صنعتی باعث فروپاشی نهاد خانواده و در نتیجه، کاهش سرمایه اجتماعی شده است. بر این اساس مهم‌ترین نقش دولت‌ها و حکومت‌ها، برعکس ساختن جریان «فروپاشی بزرگ» از طریق حفظ و تقویت روزافزون کانون خانواده است.

۲-۲. نقش دولت در صیانت از سرمایه اجتماعی از نگاه علی (علیه السلام)

نهج البلاغه از معتبرترین و ارزنده‌ترین آثار اسلامی که حاوی خطبه‌ها، نامه‌ها و کلمات قصار امیرالمؤمنین (علیه السلام) است، مرجع ارزشمندی برای تحقیق در موضوع سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود. علی (علیه السلام) یکی از اندیشمندان بزرگ جهان اسلام و شخصیتی که سال‌ها در متن مسائل اجتماعی و سیاسی بوده و همچنین به‌عنوان یک حاکم مسلمان از آنچه به انسجام و یکپارچگی و توافق آحاد جامعه می‌انجامد اشراف داشته و در حکمرانی خود به کار بسته است؛ اما با توجه به گستردگی مباحث نهج و تمرکز این پژوهش بر نقش حکومت اسلامی در صیانت از سرمایه اجتماعی است، گردآوری داده‌های پژوهش به نامه ۵۳ نهج البلاغه که به نام عهدنامه مالک اشتر معروف بوده و مانیفست حکومت اسلامی محسوب می‌شود، منحصر شده است.

پس از گردآوری ۹۱ داده مرتبط با شاخص‌ها، مؤلفه‌ها و سیاست‌های مرتبط با سرمایه اجتماعی از نامه ۵۳ نهج البلاغه ۷ سیاست کلان و خط‌مشی کلی استخراج شد که در جدول ۴ همراه با نوع سرمایه اجتماعی مرتبط به آن‌ها آمده است.

شماره	سیاست‌های کلان	سرمایه اجتماعی مرتبط
۱	مردم‌داری	همبستگی، اعتماد و هنجارها
۲	تقید دینی حاکمان و کارگزاران	اعتماد و هنجارها
۳	عدالت‌ورزی فراگیر	اعتماد و انسجام و همبستگی
۴	اخلاقی بودن حاکم و کارگزاران	اعتماد، ارزش‌ها و هنجارها
۵	شایسته‌سالاری	مشارکت و اعتماد
۶	حفظ و ترویج ارزش‌ها	ارزش‌ها و هنجارها
۷	حکمت‌ورزی	همبستگی و اعتماد

جدول ۴. سیاست‌ها و خطی‌های کلی ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی در نامه ۵۳ نهج البلاغه

همان‌طور در فهرست سیاست‌های جدول ۴ می‌بینیم از نگاه امیر مؤمنان (علیه السلام) حکومت اسلامی و کارگزارانش به‌مثابه الگو و نماد ارزش‌ها و هنجارهای دینی در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی نقش آفرینی می‌کند. این سیاست‌ها و خطی‌های باعث همبستگی، اعتماد و مشارکت بیشتر می‌شود و ارتباط مردم با حکومت و به‌طور غیرمستقیم ارتباط آن‌ها با یکدیگر را تقویت و تسهیل می‌کند. پس حکومت در جامعه دینی یکی از مراکز مهم تولید و تقویت سرمایه اجتماعی است. اکنون به ارائه توضیحاتی در خصوص ابعاد راهبردهای ذکرشده می‌پردازیم.

۲-۲-۱. مردم‌داری

مردم‌داری در بیانات حضرت امیر (علیه السلام) شامل مردم‌داری اخلاقی، مالی، عملی و طبقاتی است. در معنای لغوی مردم‌داری در لغت‌نامه دهخدا آمده است: مردم‌داری یعنی خوش‌رفتاری با خلق، مهربانی و ملایمت کردن با مردمان، مماشات با مردم، پاسداری خاطر خلق الله. مردم‌داری به لحاظ اجتماعی به معنای نوعی تعامل با مردم است که در آن شرایط و اوضاع مردم بیش از موضوعات دیگر مورد توجه قرار می‌گیرد. مردم‌داری مالی بر نیازهای مالی و مادی مردم متمرکز می‌شود به‌طوری که کم‌توجهی به آن آسیبی جدی محسوب می‌شود. امیر مؤمنان (علیه السلام) در خصوص گرفتن مالیات می‌فرماید:

«هرگاه مالیات پردازان از سنگینی مالیات نزد تو شکایت آورند یا از آفت محصول یا خشک شدن چشمه‌ها یا کمی باران یا دگرگون شدن زمین در اثر آب‌گرفتگی یا بی‌آبی نزد تو گلایه کنند، از مالیات آنان بکاه آن اندازه که امید داری وضع آنان را بهبود بخشد» (نهج البلاغه، ۱۳۸۱: ۵۱۹).

مردم‌داری عملی به معنای انجام وظایف اجرایی و پیشبرد امور توسط حکومت به نحوی است که اصلاح وضع مردم موضوعی مهم قلمداد شود. کاستن از فشارها و آسان‌گیری بر مردم از ابعاد مهم این نوع مردم‌داری است. به‌طور مثال حضرت می‌فرماید:

«بدان که هیچ چیز به اندازه نیکی والی به رعیت و کاستن از بار رنج آنان و اجبار نکردنشان به کاری که بر عهده‌ی آنان نیست، سبب حسن ظن (بین) والی و رعیت نمی‌شود. باید چنان رفتار کنی که خوش‌گمانی رعیت را برایت فراهم آورد، زیرا این خوش‌گمانی رنج بسیاری را از تو برمی‌دارد.» (همان: ۵۱۲).

مردم‌داری اخلاقی به معنای خوش اخلاقی، ملاحظت و مهربانی با مردم است که ابعاد و اقسام مختلفی را می‌تواند شامل شود. «همان‌گونه که دوست داری خداوند بخشش و چشم‌پوشی‌اش را ارزانیت کند، تو نیز بر مردم ببخش و خطاهایشان را نادیده گیر، زیرا تو بالاتر از آنان هستی و آن‌که تو را حاکم مصر کرده بالاتر از توست.» (همان: ۵۰۸). منظور از مردم‌داری طبقاتی رسیدگی‌های ویژه به قشرهای پایین جامعه است. از بیانات امیر مؤمنان (علیه السلام) چنین استنباط می‌شود که حکومت اسلامی باید عنایت ویژه‌ای به طبقات پایین جامعه داشته باشد. به‌طور مثال، می‌فرماید:

«سپس خدا را خدا را در نظر بگیرد در حق طبقه پایین جامعه، آنان که بیچاره‌اند، از مساکین، نیازمندان، بینوایان و زمین‌گیران. در میان اینان برخی اظهار نیاز کنند و برخی دست نیاز به‌سوی دیگران نگشایند، حقوقی را که خداوند از تو خواسته درباره‌ی ایشان نگاهداری، حفظ نما» (همان: ۵۲۲).

«به کارهای ضعیفانی که دستشان به تو نمی‌رسد رسیدگی کن، همان‌ها که در چشم‌ها

خوارند و مردم تحقیرشان می کنند» (همان). مردم‌داری با ابعاد مختلف آن باعث اعتماد مردم به حاکمیت و تقویت رابطه آن‌ها با دولت می شود. بدین ترتیب حکومت بهتر می تواند برنامه‌های خود را در ارتباطی تسهیل شده با مردم، پیش ببرد.

۲-۲-۲. تقید دینی حاکمان و کارگزاران

از دیگر سرمایه‌های اجتماعی حکومت در جامعه اسلامی، تقید دینی حاکمان و کارگزاران است. به‌طور مثال، امیرمؤمنان (علیه السلام) در این باره فرموده‌اند:

«او (مالک اشتر) را فرمان می دهد به تقوای الهی و مقدم داشتن طاعت خدا بر هر کاری و پیروی از آنچه خداوند در کتاب خود بدان فرمان داده، از واجبات و سنت‌های خود که کسی جز به پیروی از آن‌ها به سعادت نرسد و جز با انکار و ضایع کردن آن به شقاوت نیفتد و باید که خدای سبحان را با دل و دست و زبان یاری نماید» (همان: ۵۰۷).

«پس باید دوست داشتنی‌ترین اندوخته‌ها در نزد تو عمل نیکو باشد؛ بنابراین، زمام‌ها و هوست را به دست گیر و بر نفس خود در آنچه برای تو حلال نیست، بخل بورز» (همان: ۵۰۸).

این خصوصیت از آن جهت باعث ایجاد اعتماد جامعه به حاکمان و کارگزاران می شود که با ارزش‌های جامعه دینی مطابقت دارد. از سوی دیگر، این رابطه یک سرمایه معنوی است که بر اساس آموزه‌های دینی تأثیرات ویژه‌ای دارد. چه بسا بتوان این سرمایه را با عنوان «سرمایه معنوی» از اختصاصات نهج البلاغه بلکه نگاه دینی به این مقوله محسوب کرد. بر اساس این نگاه، سرمایه معنوی سرمایه‌ای است که از رابطه خالصانه فرد با خدای متعال برای او فراهم می شود و حق تعالی ضامن تأثیر آن در جامعه است. البته آنچه از تقید دینی حاکمان و کارگزاران در جامعه ما رواج یافته، بیشتر نوعی مناسک‌گرایی قشری است تا تقید دینی خالصی که مد نظر امیرمؤمنان (علیه السلام) است. اساس این سرمایه، رابطه‌ای درونی خالصانه با حق تعالی است که به شکل عمل به وظایف دینی جلوه‌گر می شود و نشانه‌ای از ریا و تظاهر در آن نیست.

۲-۲-۳. عدالت‌ورزی فراگیر

عدالت‌ورزی در اینجا به معنای ادای حق مردم و پرهیز از تعدی به آنهاست. عدالت از آن جهت که قاعده‌ای عام در تأمین منافع مردم محسوب می‌شود، دلخواه عامه است. با ظهور عدالت در جامعه، رابطه مردم با حاکمیت مستحکم می‌شود و بر انسجام و پیوستگی جامعه می‌افزاید. عدالت‌ورزی، اعتماد را نیز تجدید و تقویت می‌کند. به‌طور مثال، حضرت می‌فرماید:

«هیچ چیز مانند ستمکاری نعمت خدا را دگرگون نسازد و کیفر او را سرعت نبخشد؛ زیرا خداوند دعای ستمدیدگان را می‌شنود و در کمین ستمکاران است» (همان: ۵۰۹).

این بیان نشان‌دهنده تأثیر زیاد ظلم و ستم در سرنوشت افراد و جامعه است. ظلم و ستم در مقابل سیاست اساسی عدالت‌ورزی قرار دارد. مطمئناً از جمله نعمت‌های بزرگ الهی در یک جامعه، نعمت وحدت و یکپارچگی است که با ظلم و ستم حاکمان از دست می‌رود و بین حاکمیت و مردم فاصله زیادی ایجاد می‌کند. ایشان در توصیه‌ای دیگر بر رعایت عدالت بین نزدیکان و دیگران تأکید می‌کند. موضوعی که در جامعه کنونی ما به نقطه ضعف بسیاری از دولتمردان بدل شده است:

«حق را برای هرکس که لازم باشد، از نزدیک و دور رعایت نما و در این راه شکیبایی بورز و پاداش خویش را به حساب خدا گذار. هر چند اجرای حق بر زیان خویشان و نزدیکان باشد. در این کار آنجا که بر تو سنگین و گران می‌آید، جویای عاقبتش باش که رعایت حق سرانجام خوشی دارد» (همان: ۵۲۶).

۲-۲-۴. اخلاقی بودن حاکم و کارگزاران

اخلاق به معنای صفات ستوده درونی است که به شکل رفتارهای مطلوب و دلخواه انسان‌ها بروز می‌کنند. اخلاقی بودن حاکم و کارگزاران سطحی بالاتر از تقید دینی است. تقید دینی در مقام وظایف عملی است؛ اما اخلاقی بودن در جایی است که وظیفه عملی وجود ندارد بلکه ابراز رفتاری خاص حاکی از اوصاف شایسته در درون فرد است. اخلاقی

بودن ناظر به کنش‌های شخصی مطلوب و ستوده نیز است. اخلاقی بودن سطح گسترده‌ای از تعاملات را پوشش داده و چهره‌ای محبوب از کارگزاران را به نمایش می‌گذارد. در نتیجه، اعتماد به آن‌ها را افزایش می‌دهد و ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی را تقویت می‌کند. به‌طور مثال، حضرت فرموده‌اند:

«با مردم آبرومند، شریف و اهل دودمان‌های شایسته و خوش سابقه بپیوند. آن‌گاه با مردمان دلاور، شجاع، بخشنده و جوانمرد ارتباط برقرار ساز که آن‌ها جامع بزرگواری و شاخه‌هایی از نیکویی هستند. سپس از آنان همچون پدر و مادری که از احوال فرزندشان پرسند، دلجویی کن» (همان: ۵۱۵).

حضرت در جای دیگری به پرهیز حاکمان از حرص به مال و ثروت‌اندوزی توصیه می‌کند:

«مردم زمانی تنگدست شوند که تمام هم‌حاکمان گردآوردن مال باشد و به ماندن خود بر سرکار بدگمان باشند و از عبرت‌ها کمتر سود برند» (همان: ۵۲۰).

۲-۲-۵. شایسته‌سالاری

شایسته‌سالاری به معنای ملاک بودن شایستگی افراد برای احراز پست‌ها یکی از عوامل مهم جلب اعتماد مردم و همچنین ایجاد زمینه مشارکت قانونمند آن‌ها در امور است. شایسته‌سالاری از قرار گرفتن پست‌ها در دست افراد خاص و ایجاد حس تبعیض جلوگیری می‌کند. با شایسته‌سالاری جامعه ترغیب می‌شود ارتقا و پیشرفت خود را از طریق انطباق با ضوابط جست‌وجو کند نه از طریق زد و بندها و بی‌قانونی‌ها. شایسته‌سالاری به قرار گرفتن شایستگان بر مناصب به تقویت هنجارها نیز کمک می‌کند. به‌طور مثال، حضرت در این خصوص می‌فرماید:

«دبیران را به کارهایی که برای حاکمان پیش از تو بر عهده داشته‌اند بیازمایی و از میان‌شان به کسی روی آور که در میان مردم اثری نیکوتر نهاده و در امانت‌داری شناخته‌شده‌تر است که این کار نشانه خیرخواهی تو برای خدا و برای مردمی است که ولایت آنان را بر عهده گرفته‌ای» (همان).

«کارگزارانت را از میان گروهی برگزین که اهل تجربه‌اند و حیا دارند، از خاندان‌های صالح و آنان که در اسلام پیش قدم‌ترند؛ زیرا اخلاق اینان بزرگوارانه‌تر و آبرویشان محفوظ‌تر و طمع‌شان کمتر و در ارزیابی سرانجام کارها ژرف‌اندیش‌ترند» (همان: ۵۱۸).

۲-۲-۶. حفظ و ترویج ارزش‌ها

ارزش‌های هر اجتماع نقش مهمی در تعامل مفید و سازنده افراد اجتماع با یکدیگر دارد. البته منظور از ارزش‌ها در اینجا غالباً ارزش‌های رسمی است که بر پایه حکمت و باهدف اصلاح و پیشبرد امور ترویج می‌شوند و الا برخی ارزش‌های عرفی چه بسا برخلاف این رویه باشند. در ترویج ارزش‌ها حضرت به‌طور مثال، می‌فرمایند:

«سنت نیکویی را که بزرگان این امت به آن عمل کرده و سبب الفت میان مردم گشته و امور رعیت بر پایه آن سامان یافته، مشکن» (همان: ۵۱۲).

حضرت در توصیه‌ای دیگر بر رعایت حال نمازگزاران در برپایی نماز جماعت و جلوگیری از بدبینی مردم به فرایض دینی تأکید می‌کند.

۲-۲-۷. حکمت‌ورزی

حکمت و حکمت‌ورزی به معانی مختلفی است اما منظور ما از حکمت‌ورزی در اینجا به‌کارگیری خرد و فرزاندگی در جهت توجه به ظرایف امور و ارتباط دقیق بین آنهاست. حکمت‌ورزی با تأمین وضعیت مطلوب، رضایت و اعتماد را در مردم ایجاد کرده و همبستگی آنها را افزایش می‌دهد. دو نمونه از توصیه‌های حضرت در این زمینه را مرور می‌کنیم:

«بیمانی مبنی که [ابهامی در آن باشد و] راه تأویل در آن باز باشد. پس از عهد بستن و استوار کردن پیمان [برای بر هم زدن آن] بر عبارت‌های دوپهلوی و ابهام‌انگیز تکیه مکن» (همان: ۵۲۷). حضرت به رفتار دقیق و حکیمانه‌ای که مانع آسیب دیدن جامعه اسلامی است توصیه می‌کند.

«آن‌گاه کارهایشان را بررسی کن و جاسوسانی راستگو و وفادار بر آنان بگمار؛ زیرا مراقبت

نهایی تو از کارهای آنان سبب امانتداری و مدارای ایشان با مردم است» (همان: ۵۱۸). امیر مؤمنان (علیه السلام) در این توصیه هم به تأثیر وجود جاسوسان و ناظران در کنترل کارگزاران می‌پردازد که در زمان خود نوعی رفتار دقیق و ظریف حکیمانه و تأثیرگذار بوده است.

موارد ذکرشده سیاست‌ها یا خط‌مشی‌های کلی دولت اسلامی را در زمینه تقویت و حفظ سرمایه اجتماعی از نگاه امیر مؤمنان (علیه السلام) نشان می‌دهد. در یک نگاه کلی، می‌توان گفت امیر مؤمنان (علیه السلام) نگاهی ارزش محور و هنجارمدار مطابق با آموزه‌های دینی و مذاق جوامع ارزشی به تقویت و حفظ سرمایه اجتماعی دارد.

۳. نتیجه گیری

سرمایه اجتماعی ناظر بر هنجارها و ساختارهای اجتماعی است که به روان شدن تعاملات اجتماعی منجر می شود. درک اهمیت سرمایه اجتماعی با آثار تجربه شده ای که در جوامع داشته، امکان پذیرتر است. تحقیقات انجام شده درباره تأثیر سرمایه اجتماعی، تأثیر مثبت آن را در بهبود اوضاع جامعه نشان می دهد. یکی از کانون های تقویت و حفظ سرمایه اجتماعی حاکمیت و دولت است. برخی محققان در زمینه سرمایه اجتماعی بر نقش دولت در تقویت و گسترش سرمایه اجتماعی تأکید کرده اند.

سرمایه اجتماعی در ایران اسلامی دارای فراز و نشیب هایی است، اما بر اساس برخی تحقیقات می توان گفت به طور کلی، سیر نزولی داشته است که باید هر چه سریع تر به ترمیم این آسیب دیدگی اقدام کرد. در این میان نقش حاکمیت در ایجاد و صیانت از سرمایه اجتماعی کاملاً برجسته است؛ بنابراین با توجه به دینی بودن جامعه ایران و با توجه به لزوم استفاده از معارف دینی و منابع اسلامی در اصلاح وضعیت موجود دیدگاه امیر مؤمنان (علیه السلام) در نامه ۵۳ نهج البلاغه به عنوان مانیفست حکومت اسلامی می تواند مرجع ارزشمندی برای محققان باشد.

تحلیل مضمونی بیانات امیر مؤمنان (علیه السلام) در نامه ۵۳ نهج البلاغه نشان می دهد امیر مؤمنان (علیه السلام) حفظ و صیانت سرمایه اجتماعی را با هفت خط مشی یا سیاست کلی زیر امکان پذیر می داند:

۱. مردم داری؛

۲. تقید دینی حاکمان و کارگزاران؛

۳. عدالت ورزی فراگیر؛

۴. اخلاقی بودن حاکم و کارگزاران؛

۵. شایسته سالاری؛

۶. حفظ و ترویج ارزش ها؛

۷. حکمت ورزی؛

نگاه امیرمؤمنان علیه السلام به مقوله تولید و حفظ سرمایه اجتماعی نگاهی دین محور و ارزش مدار است. او بین حکومت و مردم قائل به فاصله نیست. علی علیه السلام برای حاکم و کارگزاران دولتی در ارتباط با مقوله سرمایه اجتماعی، نقش محوری در حد الگوی ارزش ها و هنجارها قائل است. ایشان انتقال ارزش ها و هنجارهای سرمایه ساز را منوط به ارتباط و تعامل اخلاقی و حکیمانه حاکمیت با خدا و خلق می داند. وی به پابندی و اهتمام بر ارزش های مهم اعتمادساز از قبیل تعبد خالصانه و عدالت تأکید می کند. در کل، می توان مدعی شد علی علیه السلام تولید و حفظ سرمایه اجتماعی را منوط به حفظ و تقویت و گسترش ارزش ها و هنجارهای دینی و الهی می داند.

وجه اشتراک دیدگاه علی علیه السلام و برخی متفکران معاصر مانند فوکویاما تأکید بر ارزش ها و هنجارهای سنتی است که از گذشته تاکنون عامل حفظ پیوندهای اجتماعی بوده است. با این تفاوت که علی علیه السلام با توجه به نقش و جایگاه حکومت در جامعه از منظر اسلام، نقش شخص حاکم و کارگزاران حکومت اسلامی را در ایجاد و حفظ سرمایه اجتماعی بسیار پررنگ می نماید. علی علیه السلام پایه ارزش ها و هنجاری های اجتماعی و در نتیجه سرمایه اجتماعی را در ارتباط مستمر و خالصانه با منبع ارزش ها و کمالات یعنی خالق جهان می بیند و آن را با توصیه های مؤکد اخلاقی در تعامل با مردم نیرو می بخشد. اندیشمندان معاصر مانند فوکویاما فراموش می کنند که موتور محرک ارزش ها و هنجارهای انسانی در اعماق فطرت انسان ها نهفته است و در طول تاریخ، عاملی مؤثرتر از دین و مذهب آن را شکوفا نکرده است، به همین دین تنها به اهمیت مذهب اشاره می کنند و از تفصیل این معنا که مذهب چگونه موفق به این تأثیرگذاری شده توجه نمی کند. تأکید بر این نکته از آن جهت مهم است که در جامعه دینی ما نیز تأکید بر جایگاه مذهب نباید بدون توجه به ریشه ها و التزام به آن باشد.

ویژگی دیدگاه محققان معاصر توجه به آسیب هایی است که در جهان معاصر، سرمایه اجتماعی را تهدید می کند؛ چیزی که به احتمال زیاد آسیب جدی جامعه عصر علی علیه السلام نبوده است.

نکته جالب توجه در بحث سرمایه اجتماعی که مورد توجه محققان معاصر قرار گرفته تأکید بر ارزش ها و هنجارهایی است که از گذشته های دور ادیان آسمانی به آن اهتمام جدی داشته اند. پس می توان ادعا کرد تأکید امیر مؤمنان علیه السلام بر ارزش ها و هنجارهای انسانی و الهی و ریشه های آن شامل هنجارگرایی محققان معاصر نیز می شود.

منابع و مأخذ

- نهج البلاغه. (۱۳۸۱). ترجمه علی شیروانی. قم: نسیم حیات.
- ابراهیمی، مهنوش؛ اسماعیلی، مهدی؛ کاظمی جویباری، مهدی. (۱۳۹۷). «بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و جرم در ایران (مطالعه موردی قتل)». *مجله حقوق پزشکی*. صص: ۳۴۶-۳۵۵.
- ازکیا، مصطفی؛ غفاری، غلامرضا. (۱۳۸۳). *توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران*. نشر نی. تهران.
- امیری، مجتبی. (۱۳۷۴). «پایان تاریخ و بحران اعتماد؛ بازشناسی اندیشه‌های تازه فوکویاما». *نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی*. مهر و آبان ۱۳۷۴. شماره ۹۷ و ۹۸. صص: ۱۱-۱۵.
- امینی رارانی، مصطفی؛ موسوی، میرطاهر؛ رفیعی، حسن. (۱۳۹۰). «رابطه سرمایه اجتماعی با سلامت اجتماعی در ایران». *نشریه رفاه اجتماعی*. پاییز ۱۳۹۰. شماره ۴۲. صص: ۲۰۳-۲۲۸.
- رحیمیان، محمد؛ کشاورز شکری، عباس؛ ترابی، یوسف. (۱۳۹۷). «بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی در بیانات مقام معظم رهبری و نقش آن در تمدن‌سازی نوین اسلامی». *نشریه مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*. پاییز و زمستان ۱۳۹۷. شماره ۲. صص: ۱-۲۴.
- ساعی، علی؛ کبیری، افشار؛ کسرائی، محمد سالار؛ صادقی، حسین. (۱۳۹۰). «سرمایه اجتماعی و حکمرانی خوب: تحلیل تطبیقی فازی بین کشوری از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۸». *نشریه مسائل اجتماعی ایران*. زمستان ۱۳۹۰. سال دوم. شماره ۲. صص: ۶۳-۹۴.
- شجاعی باغبینی، محمد مهدی و همکاران (۱۳۸۷) *مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی*. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- شیرخانی، محمدعلی؛ واسعی زاده، نسیم سادات. (۱۳۹۰). «سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی بررسی مقایسه‌ای ایران و کره جنوبی». *نشریه سیاست*. تابستان ۱۳۹۰. شماره ۱۸. صص: ۲۱۳-۲۳۲.
- ضمیری، محمدرضا. (۱۳۹۵). *جامعه‌شناسی فرهنگ*. قم: پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی
- علینی، محمد. (۱۳۹۱). *سرمایه اجتماعی در آموزه‌های اسلامی*. قم: بوستان کتاب.
- فقیه خلجانی، سیده فاطمه. (۱۳۹۲). *سرمایه اجتماعی در اندیشه و عمل امام خمینی*. تهران: موسسه چاپ و نشر عروج.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۷۹). *پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن*. مترجم غلام‌عباس توسلی. تهران: انتشارات جامعه‌ایران‌یان.
- فیلد، جان. (۱۳۸۵). *سرمایه اجتماعی*. تهران: نشر موسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۷۷). *اصول کافی*. جلد ۳ و ۴. ترجمه سید جواد مصطفوی. تهران: انتشارات گلگشت.
- مدنی قهفرخی، سعید. (۱۳۸۵). «سرمایه اجتماعی در ایران». *نشریه رفاه اجتماعی*. زمستان ۱۳۸۵. شماره ۲۳. صص: ۵-۶.
- مفید، محمد بن محمد. (۲۰۰۹ م). *الاختصاص*. تحقیق علی اکبر غفاری. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ملکی، خسرو. (۱۳۹۵). *نظریه‌های جامعه‌شناسی معاصر فرانسه*. تهران: جامعه‌شناسان.

- مهرگان، نادر؛ دلیری، حسن؛ شهنواز، سارا. (۱۳۹۱). «برآورد روند سرمایه اجتماعی در استان‌های ایران». *فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی*. سال بیستم. زمستان ۱۳۹۱. شماره ۶۴. صص: ۵ - ۲۴.
- نصراللهی، زهرا؛ مکیان، نظام‌الدین؛ اسلامی، راضیه. (۱۳۹۴). «سرمایه اجتماعی و مؤلفه‌های آن در اسلام». *فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی*. زمستان ۱۳۹۴. شماره ۱۳. صص: ۲۳ - ۳۸.

منابع اینترنتی

- حق شناس، معصومه. (۱۳۸۴). «مفهوم سرمایه اجتماعی و ابعاد آن». *حوزه نت*. تاریخ مشاهده مهرماه ۱۴۰۰.
<https://hawzah.net/fa/Magazine/View>
- رفیعی راد، احمدعلی. (۱۳۹۲). «سرمایه اجتماعی و ابعاد آن». *وبلاگ نقطه نظر*. تاریخ مشاهده مهرماه ۱۴۰۰.
<http://nnazar.blogfa.com/post>